

מידרגים

בחברות המסורתיות שלפני הקולוניזציה היה המבנה השיכבתי של חברה פשוט למדי ואירגונו נעשה על פי הפירמידה כדלקמן: בפסגה – עלילת של סוחרים גדולים, חוואי המדינה, גוביימיסים. אין הם יותר מ־2–3 אחוז מכלל האוכלוסייה; סמוך לה, מתחתיה – "המעמד הבינוני", עירוני בעיקרו, הכולל אומנים וסוחרים אמידים, 10 עד 12 אחוז בסך הכל, הקשורים בדרך כלל לעשירים בקשרי משפחה; ובמרכז המבנה – הקבוצה הגדולה והיציבה ביותר של בעלי חנויות ואומנים. אלה עניים אך לא דלפונים, פעלתנים, חרוצים, נוכחותם מורגשת בכל, והם מחזיקים לעיתים בכמחצית מהנכסים בקהילה. ובתחתית הפירמידה – האביונים. רבים הם בערים הגדולות, מעורבותם בפעילות הכלכלית מועטת, והם מתקיימים בעיקר הודות לסעד מן הקהילה. למעלה מ־6,000 נזקקים קיבלו תמיכה באופן סדיר, בתחילת מימשל החסות הצרפתי, מתוך קהילה של 17,000 נפש – כך, לפחות בתוניס. תת־פרולטריון עלוב זה היווה קרוב ל־36 אחוז מן האוכלוסייה היהודית בכירה.

כל הקבוצות החברתיות הללו נבדלו אלה מאלה באופן ברור כרמת הכנסתן וברמת תרבותן. ועם זאת, הן חלקו יחד אותה השקפת עולם, שצמחה וניזונה מאותה רגישות דתית ומאורח חיים דומה, בקהילה השוכנת באותו רובע, וקירבת המקום מאפשרת לאלה ששפר מזלם לסייע בדיסקרטיות לאחיהם חסרי האמצעים.

בעשרות השנים הראשונות למימשל החסות חלה במצב זה תמורה איטית ביותר, ורק בתחילת שנות העשרים חלה בו התפתחות משמעותית, נוכח התקפותיה האלימות של המודרניזציה בתחום הכלכלי והתרבותי. להבדלים בהכנסות, שנשמרו ואף גדלו בעקבות ניידות חברתית גוברת בשנות העשרים, נוספו עתה הבדלי תרבות עמוקים. אלה נבעו מחזירת השפה הצרפתית לחוגים אמידים יותר, וממגמת ה"התמערבות" הנמרצת של חוגים אלה. מעתה, העשיר, או מי שנחשב לכזה, מתגורר ברובע אחר, דובר שפה אחרת ומאמץ לעצמו ערכים חדשים. ואילו העני – אי ידיעת הצרפתית חוסמת בפניו את הכניסה לעיר רבת האפשרויות והפיתויים, העיר המערבית עטורת הניצחון, העשויה לגאול גם אותו.

תהפוכות אלה גרמו בשנים 1920–1939 לתמורה עמוקה בחברה היהודית. העשירים, למרות שמספרם גדל מזה שני דורות, היו עדיין מיעוט – לא יותר מ־3–4 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית. אך בתוך קבוצה זו התקיימו עתה אלה לצד אלה – הנכבדים המסורתיים מן הבורגנות הישנה ואלה שהתעשרו זה מקרוב, בתקופת מלחמת העולם, ממכירת מלאי חוות שנקנו במחיר מוזל לפני המלחמה ונמכרו במחירים גבוהים, או שנהנו מן התנופה שחלה בעסקים בשנות

העשרים. למרבה הפלא, עשירים חדשים אלה, לא מצאו לעיתים קרובות עניין בחיי הקהילה, והותירו את הנהגת הקהילה בידי הנכבדים מהמשפחות הוותיקות. וכך אפוא, בתקופה שבין שתי המלחמות אנו מוצאים בראש הקהילה של תוניס את השמות כסיס (Bessis), בורג'ל (Borgel), נטף (Nataf), שהיו המנהיגים החילוניים או מורי הדרך הרוחניים של התקופה הטרנס-קולוניאלית.

בתוניס הבירה תפסו עדיין היהודים הליוורניזם, בעלי אזרחות איטלקית, עמדות חברתיות כבודות משקל. חקירה שנוהלה בשנים 1938-1939 על ידי כ"ח¹³ אמדה כי 150 איש את מספרם של ראשי המשפחות המשתייכות לעילית של קהילה קטנה זו. 150 איש אלה, שצוינו בשמותיהם, היו ברובם בעלי נכסים גדולים. כך למשל, האחים קאלו (Calo) חלשו על 10 מיליון פרנק פואנקארה (לאחר הפיחות של שנת 1928), האחים כהן על 15 מיליון, רפאל שלום (Scialom) על 10 מיליון, גוליילמו פאנסיירי (Guglielmo Pansieri) וג'אקומו קרדווי (Giacomo Cardoso) על 6 מיליון כל אחד מהם. הרשימה כללה מספר רב של סוחרים, ברובם סיטונאים; בעלי הון החיים מרנטה – קטגוריה נדירה בקרב יהודי תוניסיה; רופאים, תעשיינים, רוקחים, סוכני ביטוח עורכי-דין, רופאי שיניים. וכך, אחרי 60 שנה של נוכחות צרפתית ונסיגה כלשהי בהשפעה האיטלקית במדינה, עלתה לצמרת עילית חדשה בקרב היהודים המקומיים. ההון והיוקרה היו נתונים עתה בידיה של קבוצה קטנה של יהודים מגזע אחר, איטלקים ברוחם ומנותקים עדיין מאחיהם בני דתם, תושבי אפריקה, בשל מחסומים תרבותיים עיקשים, למרות "התמערבותם" המהירה של יהודי תוניסיה המקומיים.

הקידום החברתי, שנבע כמידה רבה מהצלחות מבריקות בלימודים, חיוק במידה מרובה את מעמדם של בני השכבות הבינוניות (חמישית או רבע מכלל האוכלוסייה היהודית בערים הגדולות, בסוף שנות השלושים). נזכור שבעבר היה מספרם מצומצם ביותר, והליוורניזם מילאו בקירוב תפקיד חשוב, יחסית, ואילו עתה היו מצויים בשכבות אלו כמה אלפי אנשים אמידים, ועימם נמנו משפחות רופאים, עורכי-דין, רופאי שיניים, רוקחים ובעלי מקצועות חופשיים אחרים, וכן סוחרים קמעונאים מצליחים (מן הרבעים האירופיים) ונותני שירותים רבים.

מתחת לאלה היתה קבוצה גדולה יותר של בורגנים זעירים ש"התמערבו" – סוחרים קטנים מרבעי המגורים, פקידי מסחר בחנויות הערים הקולוניאליות, ובעיקר פקידי בנקים. מספרם של אלה היה רב, הם היו מיומנים ביותר בדרך כלל ומשכורתם יפה. הם נהנו לעיתים מהגנה מסוימת של אירגון חברתי או איגוד מקצועי, והיו נושא לקנאה ולכבוד מצד הקבוצות האחרות.

עם זאת, הניידות החברתית הגוברת לא כללה חלקים נכבדים של האוכלוסייה, בהם האומנים ושכיריהם ובעלי החנויות הקטנות – אלה גם אלה

התרכזו ברבעים היהודיים הישנים של ה"מדינה", העיר הערבית שמלפני הקולוניזציה. המון חרוץ זה – חייטים, סנדלרים, נגרים, זגגים, רפדים, צבעים, מוכרי סדקית, חנוונים ועוד – שהקיף למעלה מ־35 אחוז מן האוכלוסיה, המשיך, רובו ככולו, בקצב החיים הארכאי כמו לפני הקולוניזציה. לשיטות הייצור שלהם לא היה קשר להתפתחות הקפיטליסטית, ובחנניות או בסדנאות זעירות הם ניהלו כלכלה מסורתית שולית אל תוך המאה ה־20.

ולבסוף, הקבוצה שבתחתית הפירמידה: זו כללה מספר רב ביותר של מקומיים, מובטלים, מקרים סוציאליים, חסרי עבודה על כל סוגיהם, עבריינים קטנים, סרסורים בינוניים – כל אלה היו עדיין פלג נכבד של האוכלוסיה. בתוניס, בתחילת שנות החמישים, במפקד שערכו השירותים הסוציאליים של הקהילה היהודית בעיר תוניס, נמנו 22,000 מקומיים שקיבלו תמיכה באורח סדיר, מתוך 60,000 יהודים בה ובפרבריה. רק בשנים 1950–1954 השתפר המצב החברתי של הקהילה באורח ניכר, בהשוואה לתקופה שלפני המלחמה, ולו רק בזכות העלייה של העניים לישראל, בין השנים 1949 ו־1952. מכאן אנו למדים על מידת המחסור ששרר בקרב פלג ניכר של קהילה זו בין השנים 1920 ל־1939. וכך מסתבר, שלאחר חמישים שנה של נוכחות צרפתית, ולמרות ניידות חברתית עולה וגוברת, מאז השנים הראשונות למימשל החסות, שצברה תאוצה בין השנים 1920 ל־1930 – שלישי מהאוכלוסיה היהודית ואולי אף למעלה מזה, בעיקר בערים הגדולות, נותר לכוד בחבלי העוני.

מודרניזציה מערערת

התקופה שבין שתי מלחמות העולם, וליתר דיוק השנים 1920–1930, היתה עבור הקהילה היהודית תקופה מובהקת של תמורות חברתיות־כלכליות רבות פנים. בערים הגדולות – אנשים בני למעלה מ־35 שנה, שרבים מהם נשארו נאמנים ללבוש הערבי, נטשו אותו באורח פתאומי בראשית שנות העשרים והחלו להתלבש "כמנהג איטליה", דהיינו, על פי אופנת אירופה. ההורים הצעירים מן השכבות הבינוניות המערביות, שרבים מהם חבשו את ספסלי בית הספר הצרפתי בראשית המאה, זנחו גם את השימוש בשפה הערבית בביתם, בדברם עם ילדיהם. היה זה שינוי רב השלכות, מכיון שהניע צעירים לנתק לחלוטין את הגשרים, בכל הנוגע לתחום התרבותי, אל הרוב המוסלמי ואל הגורמים הארכאיים בקהילתם־הם, שמרביתם היו עדיין דוברי ערבית.

ב־1923, מתוך כוונה להכשיל את תביעותיהם של האיטלקים על תוניסיה, נענו השלטונות הצרפתיים לתביעה נושנה של המודרניסטים היהודים והגמישו את תנאי קבלת האזרחות הצרפתית. יהודים תוניסאים רבים ניצלו זאת. ב־1921

החליטו רשויות השלטון הצרפתי על הקמת מועצה של הקהילה היהודית בתוניס. זו נבחרה על ידי כל היהודים הבוגרים מִמִּין זכר, ללא הבדל לאום, אשר שילמו דמי חבר למועצה. גוף זה, שעליו הוטל לנהל את ענייני הפולחן הדתי היהודי, רכש לעצמו עד מהרה תפקיד ייצוגי אצל מימשל החסות. היתה זו מודרניזציה פוליטית משמעותית, כי זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שלא נבחרו "נכבדים" לניהול חיי הקהילה. אך יש לציין שתופעה זו לא חרגה מגבולות העיר תוניס.

ביטוי אחר לחידוש פוליטי, בעל צביון אידיאולוגי משמעותי, היה בחלוקתה של העילית בקרב הקהילה היהודית, ואף בכלל האוכלוסייה, לשלוש קבוצות בעלות מגמות פוליטיות-תרבותיות: הקבוצה בעלת המגמה הציונית – החדשה באורח רדיקלי ורבת השפעה בתחילת שנות העשרים, שהיתה בירידה לאחר מכן, אך צברה שוב תנופה ערב מלחמת העולם; המודרניסטים החילוניים – התומכים ב"צרפתיות" מואצת, שכבר היתה נמרצת לפני 1914–1918. בראשם עמד המנהיג הנמרץ מרדכי סמאג'ה (Smaja), שהלך לעולמו בטרם עת בתחילת שנות העשרים; ולבסוף, בעלי המגמה השמרנית – הדתיים המסורתיים, שהחוגים העממיים היטו להם אוזן קשבת, ובני חוגים שונים שהיו עדיין דוברי ערבית, והשפעת המערב כמעט שלא ניכרה בהם.

בתחומי החיים האחרים ניכרה חדירתם של מנהגים חדשים ואורחות חיים חדשים. הבילויים בשעות הפנאי השתנו והתגונו עם הפצתו ההמונית של סרט הקולנוע, וכן היתה התלהבות ערה ביותר למרוצי סוסים ולפעילות ספורט למיניה – כל אלה תחומים שלא היו מוכרים כלל ליהודים לפני מלחמת העולם. כך השחייה ומשחקי כדור-המים והכדורגל, שמשכו אליהם צעירים רבים וזכו להתלהבות רבה מצד הספורטאים והצופים גם יחד. כבר בסוף שנות העשרים הוקמה קבוצת ספורט יהודית בתוניס – Union Sportive Tunisienne – U.S.T. – אשר בתלבושתה הלבנה המפורסמת מילאה תפקידים ראשונים במעלה בתחרויות השונות. נראה כי האיגרוף, במיוחד, היה מקצוע "השמור" ליהודים – מתאגרפים יהודים מילאו בהמוניהם את אולמות האיגרוף, וזכו לעידודו של קהל מריע. אחד מהם – יונג פרץ (Young Perez), הצליח אף להיות אלוף העולם (!) ולאחר מכן נספה בשואה, באושוויץ.

אירועים חברתיים אחרים הטביעו גם הם את רישומם על התקופה, ובעיקר – פריחתן של התאגדויות שונות. בערים גדולות, ובעיקר בתוניס, הלכו ורבו מועדוני הספורט, האגודות הקטנות, מקהלות, אגודות ידידות של בוגרי בתי ספר, אוניברסיטאות עממיות, ומעל לכל – אגודות צדקה. שלוש מביניהן – מעון יום יהודי לגיל הרך (La Garderie Israélite), "ילדינו" (Nos Petits), ומוסד רפואי לטיפול מונע בשחפת באריאנה (כפר ליד תוניס) (Préventorium de L'Ariana). הגם שהוקמו בשלב מאוחר, לא הסתפקו בתחום הצר של "צדקה"

וגלשו לתחום נרחב יותר של הפעילות החברתית. וזאת עשו מכוח הציבור הגדול של הנזקקים להם, ובשל רציפות מאמציהם ושאפתם להגדיל את שירותיהם ולא רק לחלק כספים באורח סדיר. צורות חדשות אלה של פעילות חברתית נוספו על קודמותיהן מבלי לפגוע בסולידריות המסורתית, שהיתה מעוגנת היטב במשפחה ובשכונות.

עם זאת, הפנייה לעבר המערב היתה גם הרסנית וערערה את היציבות, בעיקר בין השנים 1920 ל-1930. מנהגי התרבות היו התחום הראשון שנפל קרבן לחידושים – הצעירים מן המעמד הבינוני נטשו כמעט לחלוטין את בתי הכנסת; היציאה לעבודה בשבת היתה לתופעה רווחת לגבי השכירים מאותם החוגים, וכמוה גם הפתיחה בשבת של בתי עסק רבים, בערים אירופיות ובעיקר בתוניס. כן גם חלה ירידה בחינוך היהודי, על כל צורותיו. התופעות הללו החמירו עד מאד את ההתרחקות מן היהדות, בד בבד עם נסיגה ביוקרתם של אנשי הרוח הוותיקים והרבנים. אלה יצאו לרוב מחוגים חברתיים צנועים והיו דוברי ערבית, בעוד שבעבר כללו הישיבות, לעיתים קרובות, את בני המשפחות הגדולות והמכובדות.

פגיעה זו במבנה החברתי והאירגוני של הקהילה, שהיתה תוצאה מאוחרת של הקולוניזציה, היתה טראומטית מבחינות רבות. הצעיר היהודי של שנות השלושים, שהתחכך בתרבות צרפת, היה אדם שלא נוח לו עם עצמו, נתון לפיתוי שאין לעמוד בפניו מצד ערכי המערב, ומחקה את דרכיו של הקולוניאליסט באורח דיבורו ובהליכותיו. וכל אלה, בעוד הסובבים אותו שקועים עדיין בתרבות המזרח, הארכאית והמפגרת, והוא חש שהם מביישים אותו. עם זאת הוא חש מבוכה משום שהאנטישמיות והקולוניאליות בחברה סוגרות בפניו את דלתות העיר הקסומה. מכאן החיפוש אחר הזהות והמועקה האלימה, המוצאות ביטוי ברור ביצירות הנעורים של אלבר ממי (Albert Memmi), נציב המלח והגר.

תהא אשר תהא משמעותן של התמורות, עדיין רחוקות הן מלהוות תופעה יחידה ובלתי הפיכה. בתחומים רבים נשמרו עדיין תכניות וזהות בכל עוצמתן. גם אלה שפנו למערב מכבדים עדיין בדרך כלל את איסורי התזונה; מוסד המשפחה נותר בעינו; ובכל מקום הרבנים והאלמנטים היותר מסורתיים (ובעיקר סוחרי השווקים של תוניס) משפיעים עדיין השפעה רבה על העם. הם משכילים לשמור על קיומו של מוסד סמל, בית הדין רבני (למרות הלעז שמוציאים עליו המודרניסטים), והם מתנגדים בלהט למינויו של רב ראשי שהגיע מצרפת, וממילא היה חשוד בפשרנות דתית ובמודרניזם. האידיאל הוודאי שלהם היה, כמובן, לבלום עד כמה שניתן את תהליך ה"התמערבות" ואת התופעה הנלווית לו, של התרחקות יהודים מן היהדות. מכאן גם יחס החשדנות שלהם כלפי בית הספר הצרפתי, ובמידה מסוימת אף כלפי כ"ח, "אליאנס", שהצהרותיה

ההומניסטיות ברוח צרפת התקבלו בעין רעה. עם זאת, תגובות אלה נבעו מחשש רב, יותר מאשר מרגש עוינות של ממש כלפי צרפת.

בתחום הלימודים, יש לציין כי בחוגים רבים נמנעו משליחת הבנים לבתי הספר הציבוריים, כדי לאפשר להם ללמוד לימודי תורה מסורתיים מלאים – לימודי ה"כותאב", הוא "החדר" העתיק. הבנות, לעומת זאת, השתלבו ביתר רצון במוסדות ההשכלה המודרניים. להן, בניגוד לבנים, לא היה צורך מוכר לקרוא עברית ולשנן את התפילות. מכאן, ללא ספק, מקורה של תופעה חריגה, שצמחה בשנים שבין שתי המלחמות, שהתבטאה במספר היהודים התוניסאים בוגרי בית הספר הציבורי – מספר הבנים היה תמיד נמוך מעט מזה של הבנות. כך גם בבתי הספר של כ"ח, שנהגו מסובסדיה של המדינה והיו כפופים למפקחים של החינוך הציבורי.

בדרום הרחוק היתה ההתנגדות לחינוך המודרני רבת משקל יותר מאשר בכל מקום אחר. שם נמנעו בני קהילות שלמות מהליכה לבית הספר הצרפתי (להוציא כמה בנים בגאבס). ב־1937 עשתה כ"ח היהודית נסיון אחרון לפתוח בתי ספר בג'רבה ובגאבס. בזו האחרונה נתקל נציגה של כ"ח, ויטאליס דנון,¹⁴ בתשובות מתחמקות. הרב הראשי הצהיר שקהילת גאבס לא תוכל לאשר פתיחת בית ספר, אלא אם ג'רבה תיתן לכך "אור ירוק". מכל מקום, היה קיים שם חשש מחידושים אלה, שאולי היתה בהם תועלת מסוימת בערים הגדולות, אך ודאי שלא נראה צורך בהם לתושבי הדרום.

בג'רבה היה המצב חמור עוד יותר. ויטאליס, שהיה שוחר שלום מטבעו, זהיר ודיפלומטי, גרם, למרות זאת, להתעוררות רגש של עוינות כללית כלפיו, והוא נאלץ לעזוב את האי בבהלה, תחת מטר חירופים, איומים ואכזבים. וכך, באווירה עוד פחות אוהדת מאשר בתחילת שנות העשרים, הסתיים המאמץ האחרון לפתוח פתח בפני קהילות השוליים כגבול הסהארה למודרניזם המערבי.

לעומת זאת, בתחומים רבים שמרה הקהילה על איפיוניה החזקים והמקוריים שלפני מלחמת העולם,¹⁵ תוך אימוץ החידושים, הסכתם ויציקתם לתבניות תרבותיות המקובלות עליה. ונסתפק בדוגמא אחת בלבד: השידוכין נערכו עדיין בשירותיהן של השדכניות, אך עתה נוסף לכך פרט פיקנטי וחדש – בני הזוג המיועדים ערכו מעתה היכרות בחשאי. הם נועדו בבית קפה כלשהו, ישובים ליד שולחנות נפרדים, מבלי לשוחח זה עם זו. לאחר האירוסין יכלו להיראות יחדיו בציבור, אך תמיד עם מלווה, בנוסח איטליה.

התופעות החברתיות-תרבותיות בעקבות המודרניזציה ונטישת התרבות המסורתית נגעו רק ליהודי הערים הגדולות באיזור הצפון. העיירות בפנים הארץ ובדרום רחב הידיים נותרו מחוץ לתהליך זה. ובתוככי ערים גדולות אלה – הפרוטלריון, הגדול במספרו, נותר בעיקרו דובר ערבית, לעיתים קרובות גם שומר מצוות, ונוהג ברובו על פי אורח החיים המסורתי. לאחר 1931–1932,

בעיקר, חלה עצירה בתהליך ה"התמערבות" שידעה המדינה, וזאת, אגב, בד בבד עם קידום חברתי. עלייתה של האנטישמיות באירופה גררה אחריה התקפות של הקהילה בתוך עצמה, שהתבטאה בין השאר בהפסקתה של קבלת האזרחות הצרפתית. מתקופה זו יש לנו עד שנון, אלי כהן-חדריה,¹⁶ המספר:

עתה התפוגג לו רגש ההתלהבות וההערצה העיוורת. צרפת היא אמנם מדינה גדולה, ויש להתחשב בה מבחינות רבות, אך אין להעלותה לדרגת אלוהות... אנחנו רחוקים מרחק רב מן האופוריה שחשו נוכח הצלחות אישיות רבות ומבריקות. לצד הדאגה היהודית ששבה ועלתה, מופיע שוב הצורך הדחוף לגבי אלה המכבדים את עצמם, לאשר ולאשש בכירור את זהותם.

עם זאת, באותה שעה ממש, מספר צעירים המשתייכים לשכבת הבורגנות הבינונית משקיעים עצמם גוף ונפש במאבקה של העיר. הם מצטרפים בהמוניהם לשורות המפלגה הסוציאליסטית, שבה כבר פעילים מספר יהודים, ולשורות המפלגה הקומוניסטית.

סיכום

התקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה לקהילות היהודיות של תוניסיה תקופה של תמורות ומודרניזציה. בראש וראשונה מודרניזציה כלכלית, אשר יותר מאשר לפני 1914 חתרה תחת היסודות החברתיים-מקצועיים של הקהילה. היא העמיקה את הפער בין המיגזר המסורתי שלפני מימשל החסות לבין המיגזר של הקולוניזציה, אליו עברו-חדרו היהודים בהמוניהם. עם הגידול הדמוגרפי, הניידות החברתית הגוברת, והתמורה שחלה בעולמם הרוחני ובאורח חייהם היום-יומי של יהודי הערים – מהווה ההיכט הכלכלי תופעת מפתח בתקופה זו. התמורה היתה אפוא מקיפה והפצתה קשורה לתופעות תרבותיות, כמו למשל התבגרות שכבות גיל נרחבות של ילידי השנים הסמוכות ל-1900, ברובם בוגרי בית הספר הצרפתי, הדוגל בד בבד באמנציפציה ובהתבוללות. קבוצה צפופה זו של צעירים, שמוצאם מן השכבות הבינוניות או ממחוזים חברתיים צעירים יותר, השתייכו למה שכונה *תרבות קופיגורטיבית*.¹⁷ וזאת, משום שמחנכיהם באו מחוץ לקהילה, היו מורים אירופים מבתי-ספר ציבוריים ואף מחנכים מכ"ת, "אליאנס", שהיו חדורי תרבות צרפת, ולעיתים היה מוצאם מן הלבנט. מכאן,

ששכבות הגיל ילידי 1895 עד 1915 צברו ניסיון מקורי, שונה מזה של הוריהם, תוך נטיית לב לתרבות החדשה וירידה שיטתית ביחסם לערכי היסוד ולמנהגים של אבותיהם.

תהיה המודרניזציה עמוקה ונרחבת ככל שתהיה, עדיין נותרו אחריה תחומים רחבים ועמוקים של ארכאיות. היא נתקלה בקווי גבול תחומים היטב, עוררה הסתייגויות והתנגדויות אילמות או מוצהרות. ברור, כי "הצעידה לעבר המערב", כפי שמעיד מניסיונו אנדרה שוראקי, ייצגה אמנם את הרקע לתנועה, את המגמה ההיסטורית זה מכבר, אך צעידה זו היתה עקלקלה, שנויה במחלוקת ולעיתים אף נבלמה. משעה זו ואילך, ובמשך תקופה ארוכה למדי, הפרידו מחלוקות עמוקות בין שני פלגים בחברה היהודית, שחלוקתה הגיאוגרפית היתה מודגשת יותר מבעבר, והניגודים החברתיים בקירבה קיצוניים יותר, בשל החרפת השוני בצורות התרבות השונות כל כך. יצירתו של אלברט ממי, במיוחד, מבטאת את הטינה העמוקה שרחשו השכבות השונות אלו לאלו, בעיקר בתקופה שמ־1920 עד 1940 – כאשר הניגוד בין העשור הראשון, שבו התהוותה עיקר התמורה, לבין העשור השני, הסגור יותר והנמרץ פחות, נראה לנו פורה ביותר וטעון סמלים מנוגדים.

ולבסוף יש לציין, כי לקהילה היהודית של מימשל העוצר, הפרק שעמד בסימן מלחמת העולם הראשונה, יותר מאשר 1881, מועד כינונו של מימשל החסות הצרפתי בתוניסיה, פרק זה מהווה את ראשיתה של התנועה הנרחבת ל"התמער-בות" ולמודרניזציה נלהבת.

הערות

1. הנתונים המתייחסים לדמוגרפיה מקורם בשנתונים הסטטיסטיים של תוניסיה (1920 עד 1946). ראה גם Jacques Taïeb, "Evolution et comportements démographiques des Juifs de Tunisie sous le Protectorat français (1881–1956) Notes et documents", *Population* N° 4–5. 1982, pp. 941–958.
2. הנתונים המתייחסים לכלכלת תוניסיה לקוחים מ-*Annuaire statistique de la Tunisie (1920 à 1930)*.
3. ראה: Elie Cohen-Hadria, *Du protectorat français à l'indépendance tunisienne*, Nice, Centre de la Méditerranée moderne et contemporaine, 1976, p. 75–76.
4. רשימת שמות הרופאים בתוניס מופיעה ב-*Guide Rosenwald 1946*. בעוד היהודים החברים בלשכת עורכי-הדין היו משיככה חברתית נמוכה ברובם, מכיון שלימודי המשפטים היו קצרים יותר באופן כללי ויקרים פחות מלימודי הרפואה, נראה שהרופאים הרשומים במדריך השתייכו ברובם הגדול למשפחות בורגניות מזה דורות, וזאת אנו למדים גם משמות בתי האב. מצב דברים זה די בו כדי לשוות מימד יחסי לניידות החברתית הגוברת בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.
5. חברת האשראי של מארסיי (S.M.C. – Société Marseillaise de Crédit); הבנק הלאומי לסחר ולתעשייה (B.N.C.I. – Banque Nationale pour le Commerce et l'Industrie); הסוכנות הלאומית לנכיון שטרות בפאריס (C.N.E.P. – Comptoir Na-tional d'Escompte de Paris); קרדיט ליונה (C.L. – Crédit Lyonnais); סוסייטי ג'נרל (S.G. – Société Générale); קומפאני אלג'ריאן (S.G. – Compagnie Alger-ienne); בנקה איטליאנה די קרדיטו (B.I.C. – Banca Italiana di Credito).
6. באשר ל-1931, ראה: *Dénombrement de la population civile indigène en Tunisie au 22 mars 1931*, Tunis, Imprimerie J. Aloccio, 1932.
7. לגבי 1946, ראה: André Chouraqui, *Les juifs d'Afrique du Nord. Marche vers l'Occident*, Paris, PUF, 1952, 398 pages. שלא פורסם, באשר לחלוקה של יהודים בעלי אזרחות תוניסאית על פי מקצועות. המעסיקים בסדנאות למרכבות היו ברובם אירופים, הפועלים היו כמעט כולם יהודים. ב-1926, כמה מהם, שהיו מוכשרים במיוחד וברובם היו בעבר תלמידי כ"ח, הצליחו להרכיב בשלמותה מכונית מדגם "טורפדו". ראה: Archives de l'Alliance Israélite, *Universelle, A.I.U., VII F 14* דו"ח של אדון עוזיאל לנשיא אליאנס בפריס לשנת 1926; עוזיאל היה מנהל בית הספר של כ"ח בכירה.
8. מונח של ג'אק ברק, ראה: Jacques Berque, *Le Maghreb entre deux guerres*, Paris, Seuil, 1962, p. 197.
9. ראה: ארכיון כ"ח, פאריס, כרך VIII D42–50. *France-Tunisie*. מכתבו של מר חכים לנשיא אליאנס מ-25 בדצמבר 1935.
10. עיסוק נושן ביותר, בעיקר של היהודים ממוצא צנוע – המקצועות המוסיקליים (נגנים, זמרים, רקדניות). בתקופה שבין שתי המלחמות חדרו לתחום זה אמנים ערבים רבים ומוכשרים. השתלטות מחדש על מורשת זו התממשה בין השאר עם הקמתו של מכון ה"רשידיה", קונסרבטוריון לומר האנדלוזי הקלאסי, ועם עליית הקריירה היוקרתית של שיח' ח'מאס אלטרנאן (*Khmaïs Et-Ternan*). אמנם יהודים רבים המשיכו עם זאת לתפוס את השורות הראשונות, אמנים רבי תהילה זה מכבר, כמו למשל, שיח' אלעפרית

- (Chikh El'afrit) בתחילת שנות העשרים; כשרונות מקובלים על הכל, כמו מסעוד חביב (Mes'oud Habib), או כשרונות צעירים כמו ראול ג'ורנו (Raoul Journo), ומאוחר יותר – נגן החליל ולד שנישן (Ouedl Chnichen).
11. ראה: Paul Sebag, *Les Juifs de Tunisie au XIXe siècle d'après JJ. Benjamin II. Cahiers de Tunisie*, n° 28, 4e trimestre, 1959, pp. 484–510.
12. המקרה הטיפוסי ביותר התייחס לג'ולייט סמאג'ה (Juliette Smaja), שהיתה האשה הראשונה בתוניסיה שהתקבלה ללשכת עורכי־הדין, ב־1914. היא היתה בתו של אחד ממנהיגי המודרניסטים היהודים, מרדכי סמאג'ה, אך נאלצה, גם בשל לחץ חברתי גובר, להפסיק את פעילותה המקצועית לאחר נישואיה. ראה: Annie Goldmann, *Les filles de Mardochee*, Paris, Denoël-Gonthier, 1979, pp. 77–96.
13. סקר זה נועד לאמוד את מספרם של היהודים האיטלקיים "שלא עסקו בפעילות פוליטית", דהיינו, שלא היו מעורבים בפאשיזם, ועקב זאת יכלו לקבל אזרחות צרפתית, לאחר הצעדים האנטישמיים שנקטה ממשלת רומא ב־1938. ראה: ארכיון כ"ח, פאריס, כרך II C6 תוניסיה, תוניסאים וליוורניזים, מדצמבר 1942 – בארכיון C.D.J.C - Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, CCCLXXXVIII, 21 בנוסף. ראה גם מחקרו של יצחק אברהמי בקובץ זה. לגבי מקורה של קהילה ליוורניזית זו בתוניס, שהתיישבה בעיר הנמל הגדולה ליוורנו כבר בתחילת המאה ה־17, ראה: יצחק אברהמי, *קהילת קודש פורטוגיזים הי"ו בתוניס ופנסקה*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן. כרך א רב, 1981–1982, 210 ו־355 עמודים.
14. לגבי היותו של ויטאליס דנון בגאבס, ראה: מכתב מ־24 בספטמבר 1937 מויטאליס דנון לנשיא כ"ח, פאריס, ארכיון כ"ח, פאריס D42–50.
15. לגבי התקופה הקודמת ל־1914–1918, ראה: Jacques Taïeb. *Regards sur les Juifs de Tunis à la belle époque. Nouveaux cahiers*, n^o60, 1980, pp 41–51.
16. ראה: Elie Cohen Hadria. *Les Juifs francophones dans la vie intellectuelle et politique en Tunisie entre les deux guerres. Judaïsme d'Afrique du Nord aux XIXe et XXe siècle*, מכון בן־צבי, ירושלים תש"ם, עמ' 49–66.
17. "תרבות קופיגורביטית" היא כינוי לתרבות שהנמנים עמה הם בני אותו דור הלומדים בלמידה עצמית, בניגוד לדגם התרבותי של העבר המוצע על ידי הוריהם. נראה לנו כי מקרה זה של פיגורציה התמש בכללותו בחברה היהודית של תוניסיה בתחילת המאה ה־20. בצרפת ובישראל נותרו עדיין שרידים אחדים לדור זה, שעליו הטילו דופי. לעיתים קרובות הם מעוררים את תמהונם של ילדיהם ושל נכדיהם – כה עמוקה בורותם בכל הנוגע ליהדות, ואילו הערצתם לתרבות צרפת נרגשת וכנה. לגבי מושג הקופיגורציה ראה: Margaret Mead, *Le fossé des générations*, Traduit de l'américain par Jean Clairvoye, Paris, Denoël-Gonthier, 1971 pp. 65–105.

נספחים

עשירי היהודים בתוניס בשנת 1942

עשירי היהודים בתוניס המופיעים ברשימה שלהלן מישכנו את רכושם בכדי לשלם לגרמנים את הקנס של 20 מיליון פרנק ב־21 בדצמבר 1942.

CAISSE FONCIÈRE DE TUNISIE CONTRAT DE PRÊT HYPOTHÉCAIRE

Entre les soussignés:

LA CAISSE FONCIÈRE DE TUNISIE, Etablissement public de crédit, doté de la personnalité civile et de l'autonomie financière, dont le siège est à Tunis, 119 avenue de Paris, représentée par M. Louis REIDON, Président du Conseil d'Administration dudit Etablissement, agissant en exécution des décrets des 21 Février, 10 Novembre 1934 et du décret du 22 Juillet 1937, d'une part, et

- 1) M. BOUBLIL Josué, Tunisien demeurant à Tunis, 16 rue de Mores, né le 22 Avril 1880, marié avec dame NACCACHE suivant la loi mosaïque;
- 2) M. COHEN BOULAKIA, Joseph, Tunisien, Docteur en Médecine, né à TUNIS en 1881, marié en Septembre 1921 avec dame Barouch Alice suivant la loi mosaïque;
- 3) M. HASSID David d' Isaac né à Tunis en 1885, marié avec dame COHEN Eugénie le 8 Juin 1808 selon la loi mosaïque, de nationalité tunisienne;
- 4) M. BRAMI Charles, né le 1er Août 1905 à Tunis, naturalisé français par décret du 12 Octobre 1927, célibataire;
- 5) M. BRAMI Gaston, né le 22 Novembre 1909 à TUNIS, naturalisé français par décret du 4 Septembre 1932, célibataire;
- 6) M. PEREZ Isaac dit Gagou, Tunisien, protégé Espagnol, demeurant à Tunis, 18 rue de l'Algérien, né vers 1870, marié avec dame

- HABABOU SALA Rachel, selon la loi mosaïque;
- 7) M. BENMUSSA Elie, Tunisien né en 1899, marié avec dame BO-COBZA Olga selon la loi mosaïque le 13 Décembre 1926;
  - 8) M. BENMUSSA Achille, Tunisien, né le 18 Juillet 1906, marié avec dame SFEZ Colette le 30 Mars 1936 selon la loi mosaïque;
  - 9) M. BENMUSSA Raymond, Tunisien, né le 16 Mai 1913, marié avec dame DE PAZ Daisy le 13 Mars 1940, selon la loi mosaïque;
  - 10) M. COHEN TANUGI Youssef Joseph, Tunisien né le 21 Mai 1889, marié avec dame SAADA Marguerite le 2 Février 1925, selon la loi mosaïque;
  - 11) M. COHEN TANUGI David, Tunisien, né le 21 Octobre 1899, marié avec dame BERREBI Henriette, selon la loi mosaïque;
  - 12) M. ENRIQUEZ Joseph né à Tunis le 1er Mai 1884, Français, marié avec dame BESSIS Olga le 5 Mai 1919 sous le régime de la séparation de biens par contrat déposé au Consulat d'Italie, naturalisé français par décret du 16 Mars 1939;
  - 13) M. CHALOM Victor, né à TUNIS le 28 Février 1880, Français, marié avec dame Bessis Louise le 18 Avril 1918, sous le régime de la séparation de biens par contrat déposé au Consulat d'Italie, naturalisé français par décret du 14 Mai 1932;
  - 14) M. SCEMLA Jacques, Tunisien, né à Tunis le 30 Octobre 1880, marié avec dame SCEMAMA Rachel le 4 Avril 1906, more judaico;
  - 15) M. BENSNAÏNOU Victor, Tunisien, né à Tunis le 15 Février 1887, marié avec dame BRAMI Marie, selon la loi mosaïque;
  - 16) M. BESNAÏNOU Moïse, Tunisien né en 1882, marié avec dame BESSIS Ida selon la loi mosaïque;
  - 17) M. BESNAÏNOU Alexandre, Tunisien né en 1893, marié avec dame TEBEKA Suzanne selon la loi mosaïque;
  - 18) M. MANI Salomon, Tunisien, né le 6 Octobre 1881, marié avec dame ATTAL Marie selon la loi mosaïque;
  - 19) M. MANI Angelo, Tunisien, né le 20 Avril 1884, célibataire; ces deux derniers agissant en qualité de membres de la Sté Universelle de tous biens "S. & A. MANI" dont le siège est à TUNIS;
  - 20) La Sté Civile des domaines SOLTANA, Sté constituée suivant acte s.s.p. en date du 25 Janvier 1941, enregistrée à TUNIS No. 2

- C. série I, case 302 le 17 février 1941, entre M. Joseph DE PAZ, Ange DE PAZ, Albert DE PAZ et André DE PAZ, ayant comme administrateurs M.M. Joseph DE PAZ et Ange DE PAZ;
- 21) M. PANSIERI Guillaume, Tunisien demeurant à TUNIS, né le 10 Janvier 1886 à TUNIS, y marié le 11 Juin 1919 selon la loi mosaïque avec dame Marie SORIA;
  - 22) M. CATTAN Victor, Français, demeurant à TUNIS, 1 rue du Soudan, né à TUNIS le 23 Septembre 1870, marié le 5 Juillet 1897 avec dame BOCCARA Allegra sans contrat;
  - 23) M. SION ATTAL, Tunisien, né à TUNIS le 26 Novembre 1886, marié avec dame Allegrine ELGUEZ le 8 Mars 1908 selon la loi mosaïque;
  - 24) M. SAAL Nessim, né à TUNIS vers 1887, marié avec dame BERDAH Louise selon la loi mosaïque, Tunisien;
  - 25) M. LUSSATO Jacques, Tunisien, né le 15 Août 1895, marié avec dame UZAN Tina, more judaico;
  - 26) M. LUSSATO David, Victor, Tunisien né le 20 Septembre 1906, célibataire;
  - 27) M. COEN Alfredo, né le 7 Mai 1868 à LIVOURNE (ITALIE) Italien, naturalisé français par décret du 16 Novembre 1939, marié sans contrat avec dame Marie SBRANA;
  - 28) M. SORIA Smaria, Tunisien, propriétaire, né à MALTE le 1er Janvier 1881, marié en juin 1908 avec dame ZERAH Alice selon la loi mosaïque;
  - 29) M. SORIA Roger, Français, propriétaire, né à TUNIS le 9 Février 1910, célibataire;
  - 30) M. COHEN Victor, Tunisien, propriétaire, né à TUNIS le 25 Mai 1897, marié avec dame KOSKAS Valentine, selon la loi mosaïque;
  - 31) M. KOSKAS Jacques, Tunisien, né à TUNIS le 12 Janvier 1916, marié avec dame CARIGLIO Vera, selon la loi mosaïque;
  - 32) M. PARIENTE, Henri, Tunisien, propriétaire, né à TUNIS le 15 Août 1895, marié avec dame KOSKAS Mary selon la loi mosaïque;
  - 33) M. BESSIS Victor d'Elie, Tunisien, né le 15 Mars 1875, marié avec dame Mathilde VALENSI, suivant la loi mosaïque;
  - 34) M. BESSIS Eugène de Choua, Tunisien, né à TUNIS en 1869,

protégé français, marié avec dame Nina BESSIS, selon la loi mosaïque;

- 35) M. BESSIS Auguste de Choua, Tunisien né le 15 août 1887 à TUNIS, naturalisé français, par décret du 4 Juillet 1934, divorcé de dame BINOCHÉ Edith;
- 36) M. BESSIS Alphonse, Tunisien né le 25 Juin 1901, célibataire;
- 37) M. BESSIS Henri, Tunisien, né le 15 Avril 1904, marié avec dame SACUTO Linda, more judaico;
- 38) M. BESSIS Robert, Tunisien, né le 16 Juin 1908, célibataire;
- 39) M. BESSIS Yvon, Tunisien, né le 15 Mars 1910, marié avec dame CATTAN Valentine more judaico;
- 40) M. BESSIS Jules, Tunisien, né à TUNIS le 5 Avril 1878, veuf de dame Cecile DREYFUS, propriétaire demeurant à TUNIS, 2 bis rue de Strasbourg, agissant pour son compte personnel, et comme porte-fort de M. BESSIS Albert, Tunisien, né le 10 Janvier 1885, marié more judaico avec dame Marie Pia UZAN, en vertu d'une procuration s.s.p. en date du 5 Juillet 1942;
- 41) M. BESSIS Victor d'Isaac, né à TUNIS en 1889, marié avec dame Camille NAHUM, représenté aux présentes par M. Edmond BESSIS en vertu de 2 procurations s.s.p. en date des 26 Mars et 16 Décembre 1931;
- 42) M. BESSIS Edmond, né à TUNIS le 25 Avril 1892, marié à dame Marie BESSIS;
- 43) M. BESSIS Maurice, né à TUNIS le 5 Avril 1896, marié avec dame Lucie CALO;
- 44) M. BESSIS Georges, né à TUNIS le 29 Janvier 1900, marié avec dame Georgette SETBON, représenté aux présentes par M. René BESSIS en vertu d'une procuration en date du 10 Décembre 1942;
- 45) M. BESSIS René, né à TUNIS le 15 Mars 1901, marié à dame Lola BEMBARON;
- 46) M. BESSIS Edouard, né à TUNIS le 21 Mai 1902, marié avec dame Emilie GOZLAN;
- 47) M. SMADJA Isaac, français, né le 22 Mars 1882, marié avec dame SAPORTA Suzanne, le 23 Juin 1918, more judaico;
- 48) M. SMADJA Emile, Français, célibataire, né à TUNIS le 1er Juillet 1901;

- 49) M. SORIA Salomon, né à MALTE le 1er Avril 1875, Tunisien, marié avec dame Rebecca BATTINO suivant la loi mosaïque;
- 50 M. SAAL Moïse, Tunisien, né à TUNIS le 29 Mai 1882, marié avec dame Fortunée LEVY, more judaico, veuf en premières noces de dame BOUBLIL Esther;

d'autre part,

Il est au préalable exposé que la Caisse Foncière a reçu en date de ce jour, la lettre suivante de M. l'Amiral ESTEVA, Résident Général de France à TUNIS;

I. - Les autorités occupantes viennent d'imposer à la Communauté Israélite de TUNIS, une contribution de guerre de 20 millions, payable demain 22 Décembre avant 18 heures. sous peine des sanctions les plus sévères.

Etant donnée la brièveté du délai imparti, les intéressés sont dans l'impossibilité de se procurer les fonds exigés, soit qu'ils n'aient pas les disponibilités nécessaires, soit qu'ils ne puissent trouver le crédit voulu dans les Etablissements bancaires de la place, qui, coupés de leur siège, ne peuvent prendre la responsabilité d'une pareille opération.

II. - Dans ces conditions, j'ai décidé que la Caisse Foncière consentirait aux intéressés un prêt hypothécaire de pareille somme.

Cette opération ayant un caractère exceptionnel, je vous autorise à déroger à vos statuts dans la mesure nécessaire, pour la mener à bien, de façon à ce que les fonds soient versés par la Trésorerie Générale, avant la date et l'heure limite.

ARCHIVES DU CENTRE DE DOCUMENTATION JUIVE CONTEMPORAINE - C.D.J.C., PARIS DOCUMENT NO. CCCLXXXVIII,21.

הציגה מה'הארדה' מצפופות למרחב. כל מקדה שחורה - בית כנסת או קברו של רב.

Souk el-Grana, שוק הליורנוזים ב"מדינה", העיר הערבית; ראשית המאה ה-20. אוסף B. ALLALI, Paris

כיתת בנות בבית ספר כ"ח בתוניס, ראשית המאה ה-20. אוסף B. ALLALI, Paris